

УДК [371:2] (477.73) “18/19”

Федорчук О.О., Миколаївський державний університет

Церковно-приходські школи Миколаєва в кінці XIX – на початку XX ст.

У статті досліджені проблеми розвитку церковно-приходських шкіл м. Миколаєва в кінці XIX – на початку XX ст. та їх роль у поширенні освіти серед міського населення. Показані такі аспекти діяльності церковно-приходських шкіл: навчальні дисципліни, методи навчання і виховання, позашкільні виховні заходи, матеріальне забезпечення вчителів, джерела фінансування церковно-приходських шкіл.

In the article the problems of development of the clerical-orthodox schools in Mykolayiv at the end of the XIX-th century and the beginning of the XX-th century and their role in the extension of education within population in the town are examined. Such aspects of the work of clerical-orthodox schools are showed: school subjects, the means of education and training, extra-scholastic events, teachers' material providing and financial sources of schools.

Федорчук Оксана Олександрівна (1976 р.н.). У 2001 р. закінчила історичний факультет МДПУ з відзнакою. Аспірантка кафедри історії України МДУ. Тема дисертаційного дослідження: *“Травослав’я в становленні культури Півдня України (кінець XVIII – початок XX ст.)”*.

Проблеми релігійної освіти і, зокрема, діяльності церковно-приходських шкіл довгий час були і зараз залишаються малодослідженою сторінкою історичної науки. В роботах радянських істориків, якщо і говорилося про церкву й освіту, то тільки в різко негативному контексті, бо сама релігія заперечувалась і трактувалась як “опіум для народу”, а церква – як ворог просвітництва. Звідси і негативна характеристика церковно-приходських шкіл: “Вони (тобто школи. – О.Ф.) являли собою різновид казенних, чужих народіві шкіл... і були закладами штучними, спеціально вигаданими для утримання підростаючого покоління в рамках реакційної релігійної ідеології” [1].

О.В.Ососков вважає, що “церковна педагогіка зверталась лише до пам’яті, механічного запам’ятовування і тупого зазубрювання” [2]. Не винятком є інші праці з даної тематики [3].

Але неупереджений аналіз історичних джерел свідчить, що даний погляд є дещо вульгаризовано-спрощеним і однобічним. Є всі підстави говорити про позитивну роль церковно-приходських шкіл, які займалися розповсюдженням початкової освіти серед простого народу. Автор має на меті розглянути причини їх появи, методи навчання, які в них застосовувались, виховні заходи, проблеми матеріального забезпечення вчителів та фінансування шкіл.

В Російській імперії церковно-приходські школи стали розвиватися після шкільної реформи 1864 р. [4]. Але особливого розповсюдження, зокрема в Миколаєві, вони набули в кінці 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. Їх поява була викликана потребами розвитку суспільства. В 1884 р. Центральний статистичний комітет Росії розрахував, що для навчання дітей шкільного віку потрібно було 269 тисяч шкіл замість існуючих 23 тисяч [5]. Наблизитися до загального навчання без надмірних видатків – таким було завдання церковних шкіл.

І як наслідок цього наказом Св. Синоду, затвердженого імператором, з’явилися “Правила про церковно-приходські школи” від 13 червня 1884 р., які регламентували їхню діяльність. В § 1 “Правил” про мету цих шкіл говориться, що вони мають “утверджувати в народі православне вчення віри і моралі християнської і повідомляти початкові корисні знання” [6]. Тим самим підкреслювався конфесійний характер церковно-приходських шкіл. Вони “нероздільно з церквою повинні прищепити дітям любов до церкви і

богослов’я, щоб відвідування церкви і участь у богослужінні зробились потребою серця учня. В недільні і святкові дні учні повинні бути присутніми при богослужінні, а здібні при належній підготовці повинні брати участь в церковному читанні і співах” (§ 9 “Правил”) [7].

Про роль цих навчальних закладів детально повідомлялось у циркулярі Міністерства народної освіти від 24 липня 1884 р., де говорилося, що “церковно-приходські школи, які виникли, заповняють потребу в навчанні народу, який охоче буде довіряти дітей школі, влаштованій під владою церкви. Всі, хто покликаний слугувати високій меті просвітництва народу, повинні бути першими добродіями, найщирішими друзями і помічниками школи, яка керується безпосередньо ієрархами, пастирями православної церкви” [8].

Право вчителювання в школі одержували місцеві священики або інші члени причту, а також спеціально призначені для цього, з утвердження єпархіального архієрея, вчителі під контролем священика (§ 10 “Правил”) [9]. А в наказі Херсонського духовного правління було сказано, що “для навчання парафіяльних дітей призначається на розсуд єпархіального архієрея штатний священик або диякон, інколи причетник за розумом і здібностями” [10].

Церковно-приходські школи поділялися на однокласні з дворічним терміном навчання і другокласні – з чотирирічним. Згідно з новим “Положенням про церковні школи”, яке вийшло 1 квітня 1902 р., вони стали відповідно три- та п’ятирічними. Нове “Положення” не внесло суттєвих змін у діяльність шкіл. Як і раніше, основним їх завданням було виховання в душі православної віри і церкви.

В **однокласній** школі вивчали церковний спів, церковнослов’янську грамоту, російську мову, письмо, начала арифметики, ручну працю, у **другокласній** – відповідно: начала географії, креслення, малювання [11]. І в усіх школах викладався Закон Божий, який був головним предметом. Протягом першого року навчання: учні опановували священні історії Старого і Нового завітів, молитви; другого – короткий катехізис і вчення про богослужіння; третього – повторення священної старо- і новозавітної історії з включенням нових статей, початкові відомості з історії церкви; четвертого – повторення катехізису і вчення про богослужіння з доповненням нових статей [12].

У процесі навчання учні використовували такі підручники і посібники: із **Закону Божого** – “Молитвослов”, “Начатки християнського учения”, “Наставление в Законе Божьем” П.Смирнова, “Вера православной греко-российской церкви по ея символическим книгам” С.Нікітського, “Картины для начального курса Закона Божьего”; з **церковного співу** – “Обиход церковного нотного пения”, “Литургия св. Иоанна Златоустого” С.Мирополюського, “Сборник церковных песнопений”, “Руководство по первоначальному изучению церковного пения по квадратной ноте”; з **церковнослов'янської грамоти** – “Стенные таблицы и буквы”, “Букварь”, “Часослов”, “Псалтырь”. Для домашнього читання використовували “Жития святых” із “Четы-Миней” святиителя Дмитрія Ростовського, “Русско-славянский букварь” та “Славянский или церковный букварь” Т.Лубенця і “Самостоятельные работы в начальной школе. Книжка для учащихся”, “Начатки грамматики” Д.Тихомирова; з **російської мови (1-2 рік навчання)** – “Славяно-русская подвижная азбука”, “Азбука священника” В.Никольського, “Русская азбука” І.Белого, “Азбука правописания” Д.Тихомирова; **3-4 рік навчання** – “Солнышко” “Родина” А.Радонезького; із **письма** – “Полный курс русского чистописания” В.Пожарського, “Прописи и образцы для рисования по клеткам” та “Русская скоропись” В.Гербача; з **арифметики** – “Сборник задач и примеров для обучения начальной арифметики” А.Гольдберга, “Сборник арифметических задач, заключающих в себе данные из сельского быта” Т.Лубенця.

Звідси найголовніша особливість церковно-приходських шкіл порівняно з іншими навчальними закладами – це домінування виховної мети над дидактичною. В учнів прагнули виховати перш за все любов до храму Божого, церкви, царського престолу, до Батьківщини, прилучити до точного виконання учнями своїх обов'язків, навчити правил ввічливості і поваги до старших.

Для **заохочення** до навчання найкращих учнів допускали прислужувати священику біля вівтаря, подавати кадило, виносити свічки з храму, почесним вважалось також чергування в класі. Тим учням, які демонстрували особливі успіхи в навчанні, вчитель давав додому їхні улюблені книги, проводив з ними позакласні читання, прогулянки, знайомив з новими іграми під час перерв. По закінченні школи відмінників нагороджували похвальними листами і книгами.

До тих учнів, які не відвідували школу без поважних причин, не виконували домашніх завдань, порушували дисципліну під час уроків, не проявляли старанності в навчанні застосовували такі **види покарань**: 1) зауваження, догана наодинці і перед всіма учнями; 2) відсторонення винуватця від участі в загальних іграх на перервах; 3) стояння біля класної дошки, в кутку і за лавою; 4) залишення в класі після уроків і на деякий час за певним заняттям; 5) повідомлення батькам про проступок їхньої дитини; учнів, які були помічені в неблаговидних вчинках, виключали зі школи.

В церковно-приходських школах, крім безпосередньо навчального процесу, велика увага приділялась позашкільним виховним заходам. Так, учні брали участь у святкуванні 100-річчя з дня народження О.С.Пушкіна [13], храмових святах, богослужіннях на честь реформи 1861 р., шкільних паломництвах в святі місця, молебнях за царську родину.

В міських школах навчальний рік розпочинався з 1-20 вересня і закінчувався в кінці травня – на початку червня. Заняття тривали з 8 до 14 годин або з 9 до 16 годин.

Про те, що Миколаїв потребував початкових закладів освіти, свідчить той факт, що на кінець XIX століття 47% чоловіків і 68% жінок дорослого населення міста не вмiли читати і писати [14].

Церковні школи в кінці XIX століття переживали процес реорганізації, зустрічаючи при цьому нестачу коштів і вчительських кадрів. Як видно з “Короткого огляду початкової освіти в Херсонській губернії за 1897 рік”, найбільш непридатними для ведення навчального процесу шкільні приміщення були в “прилеглий до Миколаєва частині Херсонського повіту” [15].

Кошти на утримання церковних шкіл надходили, як правило, з таких джерел: залишків з минулого року; від єпархіальної Училищної ради, церков, монастирів, причтів, земства, парафіяльних опікунств, волосних і сільських громад, благодійників, плати за навчання [16].

Нестача коштів змушувала завідуючих церковно-приходськими школами брати плату за навчання, яка, зокрема в 1894-95 навчальному році, складала від 30 копійок до 2 рублів на місяць Різдва-Богородичній, Скорботній, Олексіївській, Олександро-Невській, Кладовищенській школах Миколаєва [17].

Безкоштовними були: школи при Свято-Миколаївській (Грецькій) церкві, Симеоно-Агрипининській церквах, скрізь діти бідняків не сплачували за навчання [18].

В Миколаєві в 1897 р. налічувалось 10 церковно-приходських шкіл (522 учні); на 1 жовтня 1901 р. – 8 (544 учні); в 1903 р. – 11 (510 учнів); в 1905 р. – 9; в 1907 р. – 12; в 1915 р. – 11 шкіл [19].

Однією з найгостріших проблем функціонування церковних шкіл був дефіцит кваліфікованих вчительських кадрів. Середня зарплата вчителя складала 95 рублів на рік, членів причту, які вчителювали, – 40 рублів на рік [20]. Цих коштів, як правило, було недостатньо, тому у щорічних звітах про стан шкіл наголошувалось на тому, щоб залучати до роботи в них найбільш кваліфікованих кадрів з достатньою зарплатою – до 360 рублів на рік, для вчителів однокласних шкіл і для вчителів другокласних шкіл підвищити зарплату старшому вчителю до 600, другому – до 480, молодшому – до 360 рублів, бо “існує забезпечення вчителів церковних шкіл нижче тої бажаної норми і недостатне за умовами життя в Херсонській єпархії” [21].

Поеднання пастирських і вчительських обов'язків (а звідси і перевантаженість священиків), відсутність виплати пенсії по старості – все це робило професію вчителя непопулярною і непривабливою, особливо в очах молоді. Але, незважаючи на недоліки, у Миколаєві були “найкраще облаштовані в навчально-виховному відношенні школи Скорботна (мала свій співацький хор) та Різдво-Богородична, вони були зразковими не тільки для міста, але й для всієї Херсонської єпархії” [22]. Багато вчителів і служителів були нагороджені наперсними хрестами, скуфіями, камілавками, срібними медалями “За старанність” [23]. Таким чином, царський уряд намагався заохотити священнослужителів до педагогічної діяльності.

Незважаючи на матеріальну підтримку уряду і Св. Синоду, виховна система, просякнута національно-консервативним духом, не зуміла виконати завдань, поставлених перед церковно-приходськими школами. Це особливо проявилось в кризові 1905-1907 рр., коли популярність церковних шкіл знизилась порівняно із школами міністерськими і земськими.

Отже, хоча в кінці XIX – на початку XX століття земські та міністерські школи випереджали

церковні у використанні передового педагогічного досвіду (в церковно-приходських школах надавалась перевага консервативним принципам навчання і виховання), все ж до самого 1917 р. вони залишалися єдиними, які турбувалися про підвищення освітнього рівня найбільш вразливих верств населення.

Література

1. Константинов Н.А., Струминский В.Я. Очерки по истории народного образования в России. – М., 1953. – С. 170.
2. Ососков А.В. Начальное образование в дореволюционной России (1861-1917). – М., 1982. – С. 26.
3. Грекулов Е.Ф. Духовенство и политическое разращение народа в начальной школе // Православная церковь – враг просвещения. – М., 1962. – С. 22-51; Его же. Церковь против просвещения и науки // Церковь, самодержавие, народ (вторая половина XIX – начало XX века). – М., 1969 – С. 44.
4. Тригуб А. Народное образование и церковь Юга Украины в начале XX века (1900-1917) // Славянский альманах. – Николаев, 1999. – С. 24.
5. Щерба В. Из истории русской школы. – Ростов-на-Дону, 1904. – С. 18.
6. Тихомиров Д. Сборник правил и программ для церковно-приходских школ. – 2-е изд., доп. – СПб., 1889. – С. 3.
7. Там само. – С. 4.
8. Там само. – С. 38.
9. Там само. – С. 4.
10. Державний архів Миколаївської області, ф. 410, оп. 1, спр. 254, арк. 40.
11. Пругавин А.С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. – СПб., 1904. – С. 1070.
12. Тихомиров Д. Сборник правил и программ для церковно-приходских школ. – 2-е изд., доп. – СПб., 1889. – С. 43-45.
13. Губская Т.Н. Церковь и народное образование в Херсонской губернии во II пол. XIX в. // Тези I Обласної наукової краєзнавчої конференції “Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження”. – Миколаїв, 1995. – С. 127-128.
14. Гармашов І. Освіта в Миколаєві: витоки і висновки // Ленінське плем'я. – 1989. – 26 листопада.
15. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1897 год. – Херсон, 1899. – С. 50.
16. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты в Херсонской епархии в 1894-95 учебный год // Херсонские епархиальные ведомости (далее – ХЕВ). – 1896. – № 6. – 15 марта – С. 138.
17. Там само. – С. 139.
18. Адрес-календарь. Справочная книжка Николаевского градоначальства на 1902 год. – Николаев, 1901. – С. 99-102.
19. Див.: Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1897 год. – Херсон, 1899. – С. 4; Адрес-календарь на 1902 год. – Николаев, 1901. – С. 99-102; Адрес-календарь на 1904 год. – Николаев, 1903. – С. 153-158; Стрельский В. Освіта в старому і новому Миколаєві // Шлях індустріалізації. – 1936. – 22 травня; Адрес-календарь на 1915 год. – Николаев, 1914. – С. 84-86.
20. Краткий обзор начал народного образования Херсонской губернии за 1897 год. – Херсон, 1899. – С. 52-53.
21. Там само. – С. 53.
22. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии в 1893-1894 уч. году // ХЕВ. – 1895. – № 12. – 15 июня. – С. 360.
23. Губская Т.Н. В начале века // Родной причал. – 1990. – 11 апреля.